

NAHÇIVAN VE TƏBRİZ AĞIZLARINDA MORFOLOJİ ÜSULLA SÖZYAPIMININ KIYASLAMALI İNCELENMESİ

Doç. Dr. Zülfiyyə ISMAYIL*

ÖZ

Məqələdə Naxçıvan və Təbriz dialektinin Azərbaycan dilinin dialekt sistemindəki mövqeyini müəyyənləşdirilmiş, onun qədim və spesifik xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmış, bu dialektlərin Azərbaycan ədəbi dililə, digər dialektlərlə oxşar və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirilmiş, onlar tarixi-müqayisəli metod əsasında izah edilmişdir. Naxçıvan və Təbriz dialektinin fonetik və morfoloji quruluşunda, leksik tərkibində nəzərə çarpan işlək formaları ümumiləşdirilmiş, dilçiliyimiz üçün faydalı olan xüsusiyyətləri ön plana çəkilməmiş, onları doğuran səbəbləri ümumtürkoloji səviyyədə təhlil tədqiqata cəlb edilmişdir.

Naxçıvan və Təbriz dialektində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər üstünlük təşkil edir. Fars mənşəli şəkilçilər isə yalnız Təbriz dialektində işlənmiş, bunlar təxminən alınma sözlərin tərkibində dilimizə keçmiş və şəkilçiləşmiş formada bu gün də söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir. Azərbaycan dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsində, qədim sözdüzəldici şəkilçilərin aşkara çıxarılmasında dialekt və şivələrimizin materialları yazılı abidələr qədər mühüm rol oynayır. Belə ki, hər bir dialekt və yaxud şivə araşdırıldıqda səciyyəvi şəkilçilərlə yanaşı, qədim formalar da müəyyən olunmuşdur..

Bu məqələdə Naxçıvan dialekti ilə Təbriz dialekti arasında apardığımız müqayisənin ən başlıca səbəbi hələ orta əsrlərdə ictimai-iqtisadi və siyasi şəraitin təsiri ilə təbrizlilərin danışdığı dilinin dialekt səviyyəsinə yüksəlməsidir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Ş.İ.Xətai, S.Ə.Nəbati, M.Möcüz, Heyran xanım, M.Şəhriyar və Səhənd kimi şairlərin əsərlərində də Təbriz dialektinin xüsusiyyətləri özünü göstərir.

Anahtar Kelimələr: Naxçıvan, Təbriz, dialekt, söz yaradıcılığı, morfoloji

THE COMPARATIVE ANALYSIS OF SPEECH CREATIVITY WITH MORPHOLOGICAL METHOD IN NAKHCHIVAN AND TABRIZ DIALECTS

ABSTRACT

The article defines the position of Nakhchivan and Tabriz dialects in the dialect system of the Azerbaijani language, its ancient and specific features are pointed out, similar and distinctive aspects of these dialects with the Azerbaijani literary languages and other languages are determined and they are explained on the basis of historical-comparative methods. Active forms which are noticeable in the lexical composition, phonetic and morphological structures of Nakhchivan and Tabriz dialects are generalized, the features which are useful for our linguistics are foregrounded, and the reasons for them are involved in the analytical research at the common-turkic level.

Affixes that belongs to the Azerbaijani language dominate in Nakhchivan and Tabriz dialects in the word-formation process by morphological way derivative. Persian origin affixes are not only used in the Tabriz dialect, they borrowed by our language in the structure of loan words and today are also involved in word formation. The materials of our dialects and accents play an important role in studying the word formation process by morphological way as well as the discoveries of ancient word-derived affixes in the Azerbaijani language. Thus, when each dialect or accent studied, ancient forms have been identified along with typical affixes.

In this article, the most important reason of the comparison that we do between the Nakhchivan dialect and the Tabriz dialect is the rise of the speaking language of Tabriz people to the dialectic level with the influence of socio-economical and political circumstances in the Middle Ages.

* Nahçıvan Bilimler Akademisi, ismayilzulfyey@yahoo.com

By the way, it is worth mentioning that the features of the Tabriz dialect are reflected in the works of the poets like S.I.Khatai, S.A. Nabati, M.Mocuz, Heyran Khanum, M.Shahriyar, and Sahand.

Keywords: Nakhchivan, Tabriz, dialect, speech creativity, morphological

1. GİRİŞ

Dialektlərin tədqiqi dil tarixi, müasir dil, eləcə də xalqın tarixi, etnoqrafiyası, topnimləri ilə bağlı aktual problemlərin öyrənilməsi üçün zəngin material verir. Dialektlər dil tarixinin öyrənilməsində yazılı abidələr mühüm rol oynayır. Hətta bəzən yazılı abidələrdə müşahidə olunmayan qədim xüsusiyyətlərin izləri xalq şivələrində qorunub saxlanılır. Tarixən mövcud olmuş fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərin işlənmə dairəsi müasir ədəbi dildə məhdudlaşmasına baxmayaraq, dialektlərdə mühafizə olunur.

Azərbaycan dialektlərinin tədqiqi Türk dilləri arasındakı qarşılıqlı əlaqələri öyrənmək, habelə Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını, fonetikasını və leksikasını yazmaq, etimoloji lüğətini hazırlamaq, dilin bir sıra qanunauyğunluqlarını müəyyənləşdirmək baxımından zəngin material verir. Bu cəhətdən Azərbaycan dilinin respublikamızın ərazisindən kənarında olan dialektlərin tədqiqi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dünyanın dördü bir yanına səpələnmiş 50 milyonluq azərbaycanlıların dialekt və şivələrinin tədqiqi Azərbaycan xalqının və dilinin tarixi haqqında düzgün nəticə çıxarmağa imkan verir. Bu yönümdə araşdırma aparmadan ədəbi dilimizin qədim əsasını dəqiqləşdirmək mümkün deyil.

Təbrizdə yaşayan Azərbaycanlıların danışdığı dilindən xarici tədqiqatçılardan Türk alimi M.Ergin "Azəri Türkcəsi", alman alimi K.Foy və Türk alimi H.Səlimi "Azərbaycan dili", Fransız alimi V.Montel "İran Azərbaycanının Türk Dialekti", Y.Dörfer "Azərbaycan Türkcəsi", S.Şapşal "İranın Azərbaycan Türkləri", M.A.Əmirpur "İranın Azərbaycan Dialekti", C.Heyət "Azərbaycan Türkcəsi" və ya "İran Türkcəsi" adı altında bəhs etmişlər. Professor Elbrus Əzizov yazır ki, vaxtilə Təbriz'də Qarabağlıların, Şirvanlıların və Ordubadlıların məhəlləri olmuşdur (Əzizov, 1999, 354). Təbriz dialektinin özünə məxsus morfoloji xüsusiyyətləri var. Bunları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar:

2.1. Sözdüzəldici şəkilçilər

Azərbaycan dilində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesinin öyrənilməsində, qədim sözdüzəldici şəkilçilərin aşkara çıxarılmasında dialekt və şivələrimizin materialları yazılı abidələr qədər mühüm rol oynayır. Belə ki, hər bir dialekt və yaxud şivə araşdırıldıqda səciyyəvi şəkilçilərlə yanaşı, qədim formalar da müəyyən olunur. Bəzən bir və ya iki nümunədə özünü göstərən şəkilçi digər dialekt və şivələrdə, Türk dillərində, eləcə də yazılı abidələrdə başqa sözlərdə müşahidə edilir. Beləliklə, şəkilçinin mənşəyi və yayılması barədə geniş məlumat əldə etmək olar. Naxçıvan və Təbriz dialektində də belə şəkilçilərə rast gəlmək mümkündür. Bunlar dilimizin qədim xüsusiyyətlərini qoruyub saxlamaq baxımından qiymətlidir. Təbriz və Naxçıvan dialektində sözdüzəldici şəkilçilər iki qrupa ayrılır: 1. Ad düzəldən şəkilçilər; 2. Fel düzəldən şəkilçilər.

Naxçıvan və Təbriz dialektində **ad düzəldən** şəkilçilər mənşəyinə görə iki yere ayrılır: a) Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər; b) Ərəb və Fars mənşəli şəkilçilər.

2. 2. a) Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər: Naxçıvan və Təbriz dialektində ad düzəldən şəkilçilər arasında Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilər geniş yer tutur. Onların bir qisminə Azərbaycan ədəbi dilində, başqa dialekt və şivələrdə, habelə müasir Türk dillərində də təsadüf olunur ki, bu da həmin şəkilçilərin yayılma arealının genişliyinə dəlalət edir. Naxçıvan və Təbriz dialektində işlənən sözdüzəldici şəkilçilərin başlıcaları aşağıdakılardır:

-ma, -mə. Naxçıvan və Təbriz dialektində məhsuldar olan bu şəkilçi feillərdən müxtəlif mənəli isimlər əmələ gətirir; məs.: bulama «yemək adı», qablama «qab adı», allahlama «zəmi biçiləndən sonra zəmi sahibinin verdiyi qonaqlıq», çırpışma, bağlama «bir-birinə bağlanmış yorğan-döşək», yarma, daşlama «oğlan uşağı doğulan zaman icra olunan mərasim», yühləmə «köç zamanı maşın və ya dəvə ilə aparılan ev eşyaları», çəxdirmə «alaçiq qurulandan sonra verilən yemək», çatma «müvəqqəti sığınacaq» və s.

-ma, -mə şəkilçisinin vasitəsi ilə bir sıra düzəltmə sifətlər də əmələ gəlir; məsələ(örneğin): yaslama (qoyun), sürütmə (ayaqqabı), çəzələmə (yağış), döymə (oyun), döndərmə (oyun), çökmə (yer) və s.

Bu şəkilçinin morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində məhsuldar olması tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. S.Cəfərov və H.Mirzəzadə *-ma, -mə* şəkilçisinin *-maq, -mək* məsdər formasından törəməsi fikrindədirlər (Cəfərov, 2008, 172; Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri 1961, 104). Hər iki alim *-ma, -mə* şəkilçisinin feillərə əlavə olunmasına və *-maq, -mək* qrammatik formasının isim əmələ gətirməsinə əsaslanmışlar. Buradan aydın olur ki, *-maq, -mək* şəkilçisinin sabit mənasından əlavə, hərəkət nəticəsində yaranmış eşyanın adını bildirməsinin tarixi çox qədimdir. Zaman keçdikcə, ikinci mənənm tələbi ilə yeni qrammatik vasitə yaranmış, yəni məsdərlərin ad bildirmək xüsusiyyəti zəifləmiş, bu vəzifəni *-ma, -mə* şəkilçisi ifadə etməyə başlamışdır. Bu şəkilçilər arasında differensiallaşma XVIII. əsrə qədər davam etmiş, sonralar *-ma, -mə*, şəkilçisi *-maq, -mək* formasına nisbətən söz yaradıcılığında məhsuldar vasitəyə çevrilmişdir (Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri 1961, 105). Son dövrdə isə bu şəkilçi ədəbi dillə müqayisədə dialekt və şivələrdə geniş müşahidə olunur.

Naxçıvan və Təbriz dialektində sonu *p* ilə bitən sözlərdə *-ma, -mə* şəkilçisi *-ba, -bə* şəklində işlənir; yapba «təzək», qapba, şapba, çapba «şaqqa».

-bə. Qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub, sel «sal», kül sözlərindən selbə «ağacdan meyvə salmaq üçün balaca ağac», külbə «hava çəkmək üçün təndirin aşağısından qoyulan balaca yer» sözlərini əmələ gətirir.

Naxçıvan və Təbriz dialektində qeyri-məhsuldar olan bu forma Ttürk dillərində də özünü göstərir. B.A.Serebrennikov və H.Z.Hacıyeva bunu belə izah edirlər: «Əvvəlcə bu affiksin *-pa/pə* forması olub. Sonralar başlanğıc *p* samiti *b* samitinə keçmişdir və müvafiq olaraq *-ba/be* forması törəmişdir. Bu formalar Sibir Türklərinin dillərində daha çox saxlanmışdır: *pur* «bükmək» morfemindən şor, *purba* «üzük» *sözür* «sürümək» morfemindən alt, *sözürbe* «tor». *-Pa/pe* affiksinə Qazax və Noqay dillərində

də rast gəlinir: *kos* «qarışdırmaq» morfemindən qazax, *kospa* «qarışmaq», *tart* «dartmaq» morfemindən noq. *tartpa* «qutu» (Серебрянников, 1966, 104).

-çı, -çi. Ədəbi dilimizin bütün inkişaf dövrlərində məhsuldar olmuş *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçisi Təbriz dialektində *-çı, -çi* şəklində sözlərlə artırılaraq bu və ya digər əşyanın adını bildirən, sənət, peşə ifadə edən isimlər düzəldir; məs.: vədəçi, toyçi, pəniçi, çölçi, şikarçı, xəlvərçi «taxıl yığan adam», başmaqçı, yolçu, ciyərci, qəfəçi «çayçı», çərçi «alverçi», pətəxçi «arıçı» və s.

Bu dialektə *-çı, -çi, -çu, -çü* şəkilçisi ilə paralel onun *c* ilə işlənən *-ci, -ci, -cu, -cü* variantı da özünü göstərir: kətci, əkinci, sütcü «süd satan», işci, həcəmətci «qan alan», qoruxcu. Naxçıvan və Təbriz dialektinin bu xüsusiyyəti «Azərbaycan Dilinin Esas Kursu» kitabında da öz əksini tapmışdır (Xəlilov, 2008, 177).

Ş.Kərimov Çənberək və Karvansaray rayonlarındakı Azərbaycan şivələrində *-ci, -ci, -cu, -cü* şəkilçisinin işlənməsini qeyd edir.

Bu şəkilçi Türk dilində geniş yayılmışdır: avcı, arabacı, sıvacı, dəvəci, kömürcü, yemişçi (Əzizov, 1999, 148).

-çılıx, -çilix, -çulux, -çülux. Bu şəkilçi sözlərə qoşulub sənət, peşə bildirən ümumi məfhum ifadə edən isimlər əmələ gətirir; məs.: başmaqçılıx, mal-davarçılıx, çapınçılıx, «soyğunçulux», çərçilix «alverçilik», toxuculuq və s.

-lı, -li, -lu, -lü. Naxçıvan və Təbriz *dialektində -lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisi vasitəsi ilə sözlərdən yer münasibəti bildirən düzəltmə isimlər əmələ gəlir; məs.mesela şəhərli, kətli, culfalı, tehranlı, təbrizli, ərdəbilli, zəncanlı və s.

Bəzi hallarda sonu samitlə bitən sözlər *-cu* şəkilçidən sonra cəmlik bildirən *-lar, -lər* şəkilçisini qəbul etdikdə, *-lı, -li, -lu, -lü* şəkilçisinin samiti düşür və nəticədə şəkilçi *-ı, -i, -u, -ü* şəklində işlənir; məs.: zindanılar, yoponılar, azərbaycanılar, ərdəbillilər və s. Bu xüsusiyyət Təbriz dialektində daha çox sabitləşib.

-am, -əm. Bu şəkilçi yazam «yaz yunu», tutam «bir qarış», güzəm «payız yunu» sözlərində özünü göstərir; məs.mesela Yazda qırılan yünə yazam di:rux; İpin uzunnuğun tutamnan oşdux; Güzəmi həllaşdar alalla.

-t. Naxçıvan və Təbriz dialektində bu şəkilçi vasitəsi ilə yuva, quru, yoğur sözlərindən yuvat «ölü yuyulan yer», qurut «qurudulmuş qatıq» və yoğurt «qatıq» isimləri əmələ gəlir; məs.mesela Ölüni yuvat yerinə aparanda qərdəşi görürü; Quruttan aş da pişirruq; Çobannar özzərinə qeymağtan, yoğurttan qəza sazalla və s.

Bu şəkilçiyə Naxçıvan qrupu şivələrində də rast gəlmək mümkündür: Ayran torbada süzülür, suyu gedir, olur cortan, cortanı da gün vasitəsi ilə qurudub, qurut əmələ gətirillər (Rüstəmov, 1965, 81).

-lıx -lix -lux -lUX. Bu şəkilçi sözün son samitindən asılı olaraq müxtəlif fonetik variantlarda da (*-rix, -rix, -rux, -rUX, -dux, -rux, -tux*) müşahidə edilir; məsela qıtmırlıx «xəsislik», minnıx, dirilix «ömür, can» (Q.M., A.q.) başlıx, sarılıx «xəstəlik adı», issilix, elçilix, keçəllix, qəhətlix «qıtlıq», kirvəlix, şuxlux «zarafat», qurulux «quru yer», mal-davarrıx, oruşdux, çətinrix, dumannıx və s.

-ı, -i. Azərbaycan ədəbi dilində, Naxçıvanın dialekt və şivələrində dörd variantda işlənən bu şəkilçi Təbriz dialektində ikivariantlıdır; mesela yaxı «çörəyin bir növü», çatı «balaca kəndir», qorxı, süri, doli, günü «ot tayası», kəndi «un və ya taxıl qutusu» və s.

Bu şəkilçiyə Bakı dialektində, Çənberək və Karvansaray şivələrində də təsadüf edilir (İslamov, 1968, 77).

-ərgi. Bu şəkilçinin köməyi ilə feillərdən düzəltmə sifətlər əmələ gəlir; məs. **Ölərgi** insan ərək bu dünyadan dörd əllə tutmaya. **Ötərgi** söhbətə gerek baş qatmayasın. **Köçərgi** tirələr davarrın bizim yerrərdən otara-otara aparılla; Bu **gedərgi** adamnara dö:lət eliyə bilə ki, disin, biz diəmməruş; Çobannar həmişə yannarında **kəsərgi** pıçax saxlar; Bı (**bunu okuyamadım**) **keçərgi** naxoşlux deyil.

-ərgi şəkilçisi Naxçıvan ərazisindəki dialekt və şivələrdə olmaqla yanaşı Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin qərb qrupundan, Muğan qrupu şivələrində də özünü göstərir (Azərbaycan Dilinin Qərb Qrupu Dialekt və Şivələri, 1967, 86; Rüstəmov, 1965, 102; Azərbaycan Dilinin Muğan Qrupu Qivələri, 1955, 96).

-ax, -əx, -x. Bu, Azərbaycan ədəbi dilində işlənən qədim *-aq, -ək, -q, -k* şəkilçisinin forma cəhətdən dəyişmiş variantıdır; məs. başax, batax (bataqlıq), şişəx, kəsəx, balax, qalax və s.

Bu şəkilçiyə Şəki dialektində, Çənberək və Karvansaray şivələrində də rast gəlmək mümkündür ("Kitabi-Dədə Qorqud" 1988, 77).

-lax. Naxçıvan və Təbriz dialektində tərkibində *-lax* şəkilçisi olan sözlər yer mənasını bildirir; meselaqışlax, yaylax, otlax, duzlax.

-dax, -dəx. Bu şəkilçiyə Naxçıvan və Təbriz dialektində az təsadüf olunur: meselayz dax «yaz yurdu», güzdəx «payız yurdu», əldəx «qızın nişanlığına göndərdiyi hədiyyə».

-dax, -dəx şəkilçisi Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində də özünü məhdud dairədə göstərir (Şirəliyev, 1957, 133).

Müasir Türkmən dilində *dak//dek*, Özbək dilində isə *dok//da1//tak* şəklində işlənən bu şəkilçi həmin dillərdə də qeyri-məhsuldardır (Кононов, 1956, 124).

-ə. Naxçıvan və Təbriz dialektində qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub, cəm, qələm, dön, çək sözlərindən cəmə «kiçik ot topası», qələmə «ağac şitili», «dönə», «dəfə», çəkə «aşsüzən» isimlərini əmələ gətirir; məs. *Billəri* cəmələri yığmağa yağış qoymadı; Qələmə ki tutmadı, ya odın parçası, ya o qələmə nə fərqi olacax; Bayram neçə dönə başın tərpetdi; Düyini çəkənin üssinə təkəllə.

Bu şəkilçi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində olmaqla yanaşı Zəngilan şivəsində də qeydə alınmışdır (Rüstəmov, 1965, 81; Behbudov: 1966, 101 s.).

2.3. b) Ərəb və Fars mənşəli şəkilçilər: Azərbaycan dilinə məxsus şəkilçilərlə müqayisədə Arəb və Fars mənşəli şəkilçilər Təbriz dialektində azlıq təşkil edir.

-i, -yi, -vi, -zadə. Bu şəkilçilər şəxs adlarına əlavə olunaraq familiya əmələ gətirir; mesela. Məhəmmədi, Qurbani, Xətibi, Cahani, Rzayi, Ağayi, Qərəvi, Musəvi, İmanzadə, Əhmədzadə, Mirzəzadə və s.

Bu şəkilçi Azərbaycan ədəbi dilində atributiv isim əmələ gətirən şəkilçi kimi formalaşmışdır: tarixi, Şirvani, kimyəvi (Cəfərov, 2008, 189).

-xana. Fars mənşəli xana sözü ədəbi dilimizdə olduğu kimi, Naxçıvan və Təbriz dialektində də tam şəkilçiləşərək, söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir. Həmin şəkilçi öz mənşəyinə uyğun yer mənası ifadə edir; məs. qəhvəxana, qəfxana, sandıxana, nəmazxana, tilfunxana, balaxana «evin 2-ci mərtəbəsi», çilopərxana «kababxana», topxana «silah yığılan yer» və s.

-xana şəkilçisinin dilimizə keçməsinin tarixi çox qədimdir. H.Mirzəzadə həmin şəkilçinin klassiklərin dilində və müasir söz yaradıcılığı prosesində normal inkişaf etdiyini göstərmişdir (Naxçıvan MSSR-in dialekt və şivələri 1961, 144).

-gah. Naxçıvan və Təbriz dialektində «gah» sözü şəkilçi kimi öz əslinə müvafiq yer mənasını bildirir; məs. dərməngah, şikargah, xərməngah, seyrəngah, nişəngah, təymirgah və s.

-dan. Naxçıvan və Təbriz dialektində *-dan* şəkilçisi Azərbaycan və alınma sözlərə əlavə olunur və müəyyən bir əşyanın adını bildirir: toqumdan «gülün toxum hissəsi», qələmdan, novdan (su tökülən yer), nəməkdan (duz qabı), güldan, şamdan və s.

S.Cəfərov *-dan* şəkilçisinin ədəbi dilimizdə qeyri-məhsuldar olmasını belə mənalandırır: «Dilimizdə çox zaman bu şəkilçinin mənasını ifadə etmək üçün qab sözünün əlavəsi ilə düzəlmiş ikinci növ təyini söz birləşməsi tipindəki mürəkkəb sözlər işlədilir: qəndqabı, külqabı» (Şəhriyar 1987, 189).

Bildiyimiz kimi, Fars mənşəli şəkilçilər dilimizə həmin dilə məxsus sözlərlə birgə keçmişdir. Buna görə də müstəqil mənaya malik olan bu növ sözlər ədəbi dilimizdə tək işlənmir (nəməkdan sözü kimi).

Bu şəkilçilərin bəzisi dilimizin sözləri ilə birləşərək yeni mənalı sözlər əmələ gətirmiş, bəzisinin isə ədəbi dildə qarşılığı olduğu üçün işləklidən qalmış, bir neçə sözün tərkibində sabitləşmişdir. Bu səbəbdən *-dan* şəkilçisinin ədəbi dildə fəaliyyət dairəsi daralmışdır.

-dar. Bu, Təbriz dialektində qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən hesab olunur; məs. damdar «qaramal saxlayan adam», bağdar «bağban», xəbərdar, külfətdar, əmanətdar «tapşırılan şeyi saxlayan adam».

Göründüyü kimi, Naxçıvan və Təbriz dialektində morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesində Azərbaycan dilinə məxsus sözdüzəldici şəkilçilər üstünlük təşkil edir. Fars mənşəli şəkilçilər isə yalnız Təbriz dialektində işlənmir, bunlar təxminən alınma sözlərin tərkibində dilimizə keçmiş və şəkilçiləşmiş formada bu gün də söz yaradıcılığı prosesində iştirak edir.

3.1. Feil düzəldən şəkilçilər:

Feil düzəldən şəkilçilər müxtəlif nitq hissələrindən yeni mənalı feillər əmələ getirir. Təbriz dialektindəki feil düzəldən şəkilçilər Azərbaycan ədəbi dili və digər dialekt və şivələrlə əsasən eyniyyət təşkil edir. Belə şəkilçilərin başlıcaları aşağıdakılardır:

-la, -lə. Azərbaycan ədəbi dilində, dialekt və şivələrimizdə, eləcə də əksər Türk dillərində məhsuldar olan *-la*, *-lə* şəkilçisi (Коронов 1960, 256; Cəfərov 2008, 44; Şəhriyar 1987, 195) vasitəsi ilə Təbriz dialektində dolax «qaramal salınan yerin qapısına qoyulan ağac», balatı «maya», qırma<tikə «tikə ət», qələmə «ağac şitili», kərdi «lək», cəbə «xurcun», çatı «balaca kəndir», yel «külək», zindan, quyu sözlərindən dolaxla, qırmala «tikələ», qələmələ, kərdilə, cəbələ «xurcuna yığmaq», çatıla «bağlamaq», yellə «tərpətmək», zindanla «həbs etmək», quyla «basdırmaq» və s. feillər düzəlir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində olduğu kimi, Təbriz dialektində də sözün son samitindən asılı olaraq *-la*, *-lə* şəkilçisinin *-da*, *-də*, *-na*, *-nə*, *-ra*, *-rə* variantları müşahidə olunur; məs. arıtda, bətdə «parçanı aralı-aralı tikmək», yoxunna, sərinne, çomurra «palçıqlamaq», ağırna «əzizləmək» və s.

-laş, -ləş. Təbriz dialektində *-laş*, *-ləş* şəkilçisinin köməyi ilə düzəltmə feillər yaranır; meselaaramlaş «sakitləşmək», yavalaş «pisləşmək», çoxlaş, uzaxlaş, coqələş «dövrə vurmaq», əlləş, bəterləş «daha da pisləşmək», iriləş və s.

-lan, -lən. Təbriz dialektində məhsuldar şəkilçilərdən biri də *-lan*, *-lən*, *-dir*. Bu şəkilçi yaş, lil, yay, qəlbir, sünbül, səgə «gövdə», çərqət, qalax sözlərinə əlavə olunaraq yaşlan «yetişmək», yaylan «yayımaq», qalaxlan, lillən, qəlbirlən, sünbüllən, səgələn «boy atmaq», çərqətlən və s. kimi feillər əmələ gətirir.

-al, -əl, -l. Təbriz dialektində qeyri-məhsuldar şəkilçilərdən olub, sifətlərdən düzəltmə feillər əmələ gətirmək xüsusiyyətinə malikdir; mesela acal «acmaq», genəl, dikəl, düzəl, turşal və s.

-mala, -mələ. Bu şəkilçiyə Təbriz dialektində az təsadüf olunur; məs. boğmala «boğmaq», soğmala «qurutmaq», sərmələ «məsxərəyə qoymaq».

Nümunələr: Qıyılamaseydim cənavar qoyinnarı-qoyunnarı *boğmalırdı*, İrzanın oğlının adamnarı çayı bala-bala soğmaladı; Cəmahət malları sərmələyə qoymışdı.

-mələ, -mələ həm Azərbaycan dili dialekt və şivələrində (Cəfərov 2008, 131), həm də Türk dillərində arxaik qeyri-məhsuldar şəkilçilərdəndir.

-ışgə, -işgə, -uşgə, -üşgə. Bu, *-ış*, *-iş*, *-uş*, *-üş* qarşılıq-müştərək növ şəkilçisi ilə *-gə* qədim yönlük hal şəkilçisinin birləşməsindən əmələ gələn mürəkkəb şəkilçidir. Bu şəkilçinin köməyi ilə Təbriz dialektində müxtəlif nitq hissələrindən əmələ gələn düzəltmə feillər müəyyən bir əşyanın vəziyyətinin tədricən dəyişdiyini bildirir; mesela. Oricm dəssəsi bı hadisədən **sınışgədi** o gedən getdi; Ağaç **firişgir** (çatlayır), qutdar firrərdən (çatlardan) ağacı yimağa **başlır**; Gözün pis gün görməsin, tifannan so:ra sümbüllər **ölüşgədi**; Qırmızı badımcannar issidə gəlişgədi;

-an, -ən. Təbriz dialektində bu şəkilçi ilə düzələn düzəltmə feillərə də təsadüf olunur; məs. İküş günnən so:ra gördux ki, ərxin qıra: davalandı (çəpərləndi); Moton kəndə gətirənnən Siyavuş yaxanırdı (lovğalanırdı); Qoyunnarı oğırranannar vəsətində (mərkəzdə) bəx öyənirdilə (yüksək tonla danışmaq).

Müasir Azərbaycan dilinə və onun dialektlərinə aid əsərlərdə *-an -ən* şəkilçisi qeyri-məhsuldar hesab edilir, bu şəkilçinin köməyi ilə əmələ gələn düzəltmə feilə aid bir neçə nümunə göstərilir (Cəfərov 2008, 122; Юлдашев 1988, 424).

4. NƏTİCƏ

Naxçıvan və Təbriz dialektinin morfoloji quruluşu özünəməxsus xüsusiyyətlərlə zəngindir. Ad və fel əmələ gətirən çoxlu şəkilçilər işlənməkdədir. Şəkilçilərin bir qisminə Azərbaycan ədəbi dilində rast gəlinirsə, digər hissəsi yalnız Təbriz və ya Naxçıvan dialekti üçün xarakterikdir. Ərəb və Fars mənşəli şəkilçilərin əksəriyyəti tarixən Azərbaycan dilinə keçmiş, sonrakı dövrlərdə sözlərin tərkibində işləklik qazanmışdır.

KAYNAKLAR

- Azərbaycan Dilinin Qərb Qrupu Dialekt və Şiveleri. (1967), Bakı: Elm, s. 86- 281.
- Azərbaycan Dilinin Muğan Qrupu Şiveleri, (1955) , Bakı: Elm, s. 250- 262.
- BEHBUDOV, S.M. (1966) *Azərbaycan Dilinin Zəngilan Şivesi*. Nam.dis. Bakı:
- AZIZOV, E.İ. (1999) *Azərbaycan Dilinin Tarixi Dialektologiyası*. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı,
- HOUSEHOLDER W., (1965) Lotfi M. *Basit Course In Azerbaijani*, Indiana Universiteti, 1965, 275 p.
- HELILOV, B.E. (2008) *Müasir Azərbaycan Dilinin Leksikologiyası*. Bakı: Nurlan,
- İSLAMOV, M.İ. (1968), *Azərbaycan Dilinin Nuxa Dialekti*. Bakı: Elm,
- “Kitabi-Dede Qorqud” (1988) (Tertib, müqəddime Zeynalov F.R., Elizade S.Q.) Bakı: Yazıçı, ,
- MIRZEZADE, H.İ. *Azərbaycan Dilinin Tarixi Morfologiyası* (1962), Bakı: Azərneşr, Naxçıvan MSSR-in dialekt və şiveleri. (1961), Bakı: Elm,
- RÜSTEMOV, R.E. (1965), *Azərbaycan Dilinin Dialekt Ve Şivelerinde Fel*. Bakı: Elm,
- CEFEROV, S.E. (2008), *Müasir Azərbaycan Dili*. Leksika. Bakı: Nurlan,
- MEHEMMED, Şehriyar (1987). *Bakı: Yazıçı*, s. 121- 208.
- ŞİRELIYEV M.Ş. (1957), *Azərbaycan Dialektologiyasının Esasları*. Bakı: Şərqi-Qərbi, 2008,
- ŞİRELIYEV, M.Ş.(1978) *Bakı Dialekti*. Bakı: Elm,
- KONONOV, A.N. (1956) *Grammatika Sovremennoqo Tureçkoqo Literaturnoqo Yazıka*. Moskova. İzd-vo. s. 421-569.

KONONOV, A.N. (1960) *Grammatika sovremennoqo Uzbekskoqo Literaturnoqo Yazıka*. Moskova. İzd-vo.

SEREBRENNIKOV, B.A., Qadjieva N.Z. (1966), ***Sravnitel'mno-İstorıçeskaya Qrammatika Tyurkskix Yazıkov***. Moskva, Nauka, s. 200-302.

YULDAŞEV, A.A. (1988) Slovoobrazovanie Qlaqola, ***Sravnitel'mno-İstorıçeskaya Qrammatika Tyurkskix Yazıkov***. Moskva, Nauka, 320-444.